

Ro'zimurodova Fotima Ismatullo qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Filologiya va tillarni o'qitish o'zbek tili
yo'nalishi 1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Ilhombek Jumayev

Annotatsiya. Mazkur maqolada jahon dramaturgiyasining ikki yirik cho'qqisi bo'lgan Sofoklning "Shoh Edip" va Uilyam Shekspirning "Hamlet" asarlarida fojeaviy qahramon konsepsiyasi qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, fojeaviy qahramon masalasi nafaqat adabiy-estetik kategoriya, balki insonning axloqiy tanlovi, ijtimoiy mas'uliyati, haqiqat bilan to'qnashuvi va taqdirga munosabatini ifodalovchi murakkab badiiy hodisa sifatida bugungi adabiyotshunoslikda ham o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Kalit so'zlar: Sofokl, Shekspir, Shoh Edip, Hamlet, fojea, fojeaviy qahramon, tragediya, qiyosiy tahlil, taqdir, iroda, ichki konflikt, haqiqat, antik adabiyot, renessans dramaturgiyasi.

Kirish. Jahon adabiyoti tarixida tragediya janri insonning o'z imkoniyatlari, chegaralari, aybi, mas'uliyati, irodasi va qismati haqida eng teran badiiy mulohaza yuritilgan maydonlardan biri hisoblanadi. Tragediya oddiy qayg'uli voqealar zanjiri emas. U insonning o'zidan ulug'roq kuchlar bilan to'qnashuvi, ruhiy va axloqiy tanlovlar girdobida parchalanishi, biroq ayni shu parchalanish orqali o'z mohiyatini ochib berishi bilan boshqa janrlardan farqlanadi. Shu ma'noda fojeaviy qahramon tragediyaning markaziy tayanchi, hatto janrning ma'naviy og'irlik nuqtasidir. Tragediya qanchalik buyuk bo'lsa, uning qahramoni ham shunchalik ko'p qatlamli, ichki jihatdan murakkab va estetik jihatdan yuksak bo'ladi.

Shekspir esa tragediyani antik jamoaviy taqdir doirasidan chiqarib, inson individining ichki olamiga olib kirdi. Muhammadjon Xolbekov Shekspirning "Hamlet" tragediyasi haqida yozarkan, bu asarning dunyo tillariga eng ko'p tarjima qilingan tragediyalardan biri ekanini va o'zbek tiliga ham bir necha bor tarjima qilinganini qayd etadi; xususan, Cho'lpon tarjimasi 1930-yillar, keyinchalik M. Shayxzoda va J. Kamol tarjimalari bilan ushbu asar o'zbek kitobxoniga turli davrlarda qayta taqdim etilgan. Bu holat "Hamlet"ning faqat jahon adabiyoti emas, o'zbek

adabiy-tanqidiy tafakkuri uchun ham muhim asar ekanini ko'rsatadi. Hamlet obrazi fojeaviy qahramonning yangi sifat bosqichini ifodalaydi: u faqat hodisalar markazidagi shaxs emas, balki o'z ruhiy kechinmalarini tahlil qiladigan, o'z qarorlarining axloqiy oqibatlarini oldindan o'ylaydigan, zamonning ma'naviy izdan chiqishini o'z shaxsiyatida og'riqli tarzda his qiladigan qahramondir.

Fojeaviy qahramon talqini yuzasidan adabiyotshunoslikda turli qarashlar mavjud. O'zbek adabiyotshunosligida bu tushuncha tragediya, konflikt, xarakter va badiiy zarurat kabi kategoriyalar bilan uzviy bog'liq holda yoritilgan. Hotam Umurovning "Adabiyotshunoslik nazariyasi" asari, Dilmurod Quronovning "Adabiyotshunoslikka kirish" kitobi hamda boshqa nazariy manbalarda qahramon xarakteri badiiy tizimning markaziy unsuri sifatida talqin qilinadi. Ushbu manbalar o'zbek adabiyotshunoslik maktabida tragediya va dramatik konfliktni tahlil qilish uchun mustahkam nazariy asos yaratgan. Biroq aynan Sofokl va Shekspir qahramonlarini o'zaro qiyosiy-estetik tahlil qilish masalasi hali ham har gal yangidan talqin etilishi lozim bo'lgan mavzulardan biridir. Sababi bu ikki qahramon inson va taqdir, inson va haqiqat, inson va jamiyat, inson va o'z vijdoni o'rtasidagi munosabatlarni ikki turli tarixiy-estetik kodda ifodalaydi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi bir necha omil bilan belgilanadi. Birinchidan, bugungi adabiyotshunoslikda qahramon masalasi yana markazga chiqmoqda. Zamonaviy o'quvchi voqealar bayoni emas, insonning qaror qabul qilish mexanizmi, uning ichki ziddiyati va axloqiy pozitsiyasiga ko'proq e'tibor beradi. Ikkinchidan, bugungi notinch, ma'naviy tanlovlar murakkablashgan davrda Edip va Hamlet kabi obrazlar yangi mazmun bilan o'qilmoqda. Ular faqat "eski klassik qahramonlar" emas, balki bugungi odamning ham savollariga javob bera oladigan timsollardir. Uchinchidan, fojeaviy qahramon muammosi sharqona va g'arbona tafakkur kesishmasida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bu muammo insonning erkinligi, javobgarligi va ma'naviy tanlovi masalasini ko'taradi. To'rtinchidan, o'zbek tilida Shekspir va Sofokl asarlarining tarjimalari mavjudligi, ular haqida nazariy manbalarining shakllanganligi ushbu mavzuni milliy ilmiy muhitda o'rganish imkonini kengaytiradi. Cho'lpon Shekspirning "Hamlet" asarini o'zbekchaga tarjima qilgani, Asqad Muxtorning esa "Shoh Edip"ni mahorat bilan o'zbekchalashtirgani haqida o'zbek manbalarida alohida qayd etiladi.

Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda Sofokl va Shekspir tragediyalaridagi fojeaviy qahramonlar mualliflik kontent-tahlili asosida qiyosiy-statistik ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi. An'anaviy izohiy tahlil bilan birga, ikki asardagi "taqdirga ishora", "mustaqil qaror", "ichki ikkilanish", "haqiqatni izlash", "o'zini ayblash" va "jamiyat

bilan konflikt” singari indikatorlar kesimida kuzatuv olib borildi. Bunday yondashuv adabiy tahlilni sxemalashtirib yubormaydi, aksincha badiiy intuitiv xulosalarni ko‘rinadigan, solishtiriladigan ma‘lumotlar bilan mustahkamlaydi.

Tadqiqotning maqsadi — “Shoh Edip” va “Hamlet” asarlarida fojeaviy qahramon talqinini qiyosiy o‘rganish, ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash, fojeaviylik manbaini belgilash va bu obrazlarning jahon dramaturgiyasi taraqqiyotidagi estetik o‘rnini yoritishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: antik va renessans tragediyasining nazariy belgilari asosida fojeaviy qahramon mohiyatini aniqlash; Edip va Hamlet xarakteridagi asosiy konfliktlarni ko‘rsatish; taqdir, iroda, haqiqat, ayb va mas’uliyat kategoriyalarining badiiy vazifasini ochish; ikki asar bo‘yicha qiyosiy kontent-tahlil natijalarini jadvalda umumlashtirish; o‘zbekcha nazariy va tarjima manbalari asosida mavzuning milliy ilmiy muhitdagi ahamiyatini ko‘rsatish.

Shunday qilib, mazkur maqola tragediya janrining ikki buyuk namunasi misolida fojeaviy qahramon tushunchasini qayta ko‘rib chiqishga urinadi. Agar Edip “haqiqatni topgan sari qulaydigan qahramon” bo‘lsa, Hamlet “haqiqatni bilgani sari murakkablashadigan qahramon”dir. Ana shu farq tragediya tarixidagi katta estetik burilishni ifodalaydi. Mazkur farqni ochish esa nafaqat Shekspir va Sofokl poetikasini yaxshiroq anglashga, balki umuman inson va fojea munosabatini teranroq tushunishga yordam beradi.

Metodologiya. Tadqiqotda bir nechta o‘zaro bog‘liq ilmiy metodlardan foydalanildi. Asosiy metod qiyosiy-tipologik tahlil bo‘lib, u orqali “Shoh Edip” va “Hamlet” asarlaridagi fojeaviy qahramonning strukturasi, motivatsiyasi va dramatik vazifasi solishtirildi. Tarixiy-adabiy metod yordamida antik tragediya va renessans tragediyasining estetik sharoiti hisobga olindi. Germenevtik yondashuv qahramonlarning nutqi, qarorlari va fojeaviy o‘zini anglash jarayonini talqin qilishga xizmat qildi. Bundan tashqari, maqolada mualliflik kontent-tahlili usuli qo‘llanib, ikki asarda fojeaviy qahramon xarakterini ochuvchi 6 ta indikator tanlab olindi: 1) taqdir yoki oldindan belgilangan hukmga oid ishoralar; 2) qahramonning mustaqil qaror qabul qilgan epizodlari; 3) ichki ikkilanish yoki ruhiy taraddud sahnalari; 4) haqiqatni faol izlash holatlari; 5) o‘zini ayblash yoki o‘ziga hukm chiqarish momentlari; 6) jamiyat, davlat yoki axloqiy tartib bilan ochiq konflikt epizodlari. Ushbu birliklar asarlarning syujet-logik butunligi doirasida qo‘lda sanaldi va qiyosiy jadvalga joylashtirildi. Mazkur “statistik” ko‘rsatkichlar mutlaq filologik formula emas, balki badiiy kuzatuvni sistemalashtiruvchi analitik vosita sifatida qo‘llandi.

Natijalar. Tahlil shuni ko'rsatdiki, Sofokl va Shekspir fojeaviy qahramonni ikki turli estetik markazdan quradi. "Shoh Edip"da qahramonning fojeasi avvaldan belgilangan qismat bilan bog'langan bo'lsa-da, asarning haqiqiy dramatik og'irligi Edipning o'sha qismatni bilishga intilishidadir. U bilmasdan jinoyat sodir etgan shaxs sifatida emas, haqiqatdan chekinmagan hukmdor sifatida yuksaladi. Uning buyukligi aybsizligida emas, haqiqatga sadoqatidadir. Edip o'z ustidan hukmni boshqaga yuklamaydi; u o'zini ko'r qilib, jazoni ham o'zi ijro etadi. Bu jihat antik fojeaviy qahramonning asosiy belgisidir: u qulasa ham, axloqiy hajmini yo'qotmaydi.

Quyidagi jadval ikki asar bo'yicha o'tkazilgan mualliflik kontent-tahlili natijalarini ko'rsatadi.

Indikatorlar	"Shoh Edip"	"Hamlet"	Izoh
Taqdir yoki oldindan belgilangan hukmga oid ishoralar	14	5	Edipda orakul va bashoratlar markaziy; Hamletda "taqdir"dan ko'ra tarixiy- axloqiy bosim kuchli
Mustaqil qaror qabul qilingan asosiy epizodlar	8	11	Hamletning harakati kechiksa-da, qaror nuqtalari ko'proq va murakkabroq
Ichki ikkilanish sahnlari	4	16	Hamlet tragediyasining yadro nuqtasi ruhiy taraddud va tafakkurdir
Haqiqatni faol izlash holatlari	11	9	Ikkala qahramon ham izlovchi, biroq Edip izlanishi syujetni tezlashtiradi, Hamletniki murakkablashtiradi
O'zini ayblash yoki o'ziga hukm chiqarish momentlari	6	7	Har ikkisi o'ziga nisbatan shafqatsiz, lekin Edip jazoni jismoniy, Hamlet ma'naviy tarzda boshdan kechiradi
Jamiyat, davlat yoki axloqiy tartib bilan konflikt	9	12	Hamletda saroy va davlat buzilgan makon sifatida faolroq ishtirok etadi

Jadvaldan ko‘rinadiki, “Shoh Edip”da fojeaviy qahramonning asosiy og‘irligi taqdir va haqiqat o‘qida joylashgan. “Hamlet”da esa ichki ikkilanish, axloqiy tafakkur va ijtimoiy-siyosiy buzqlik bilan konflikt ko‘proq namoyon bo‘ladi. Bu farq ikki davr tragediyasi poetikasidagi fundamental tafovutni ko‘rsatadi.

Natijalar yana bir muhim jihatni ochdi: Edip va Hamletning har ikkisi “haqiqat qahramoni”, ammo ular haqiqatga turlicha yaqinlashadi. Edip uchun haqiqat tashqi voqealarning yashirin tugunini yechishdir. Hamlet uchun haqiqat esa voqea ortidagi axloqiy tubanlikni va o‘z qalbidagi beqarorlikni bir paytda anglashdir. Edip haqiqatni topgach fojea yakuniy tus oladi; Hamlet esa haqiqatni bilgach fojeaga kiradi.

Muhokama Fojeaviy qahramon talqinidagi eng muhim masala — qahramonning qulashi nimadan tug‘iladi, degan savoldir. Agar bu savolga yuzaki javob berilsa, “Edip taqdir qurboni, Hamlet ikkilanib yurgan shahzoda” degan soddalashtirilgan xulosa paydo bo‘ladi. Bunday talqin zaif. Chunki u fojeaning ichki mexanizmini ko‘rmaydi.

Avvalo, Edip masalasiga to‘xtalish kerak. Edipni faqat taqdir qurboni deyish biryoqlama yondashuvdir. Ha, uning hayoti bashorat bilan o‘ralgan. U otasini o‘ldirishi va onasiga uylanishi haqidagi hukm undan oldin aytilgan. Ammo tragediyaning buyukligi bashoratning o‘zida emas, Edipning unga munosabatida. U qo‘rqib qochadi, demak iroda ko‘rsatadi. U Fivadagi baloni to‘xtatish uchun qotilni topishga qasam ichadi, demak axloqiy mas‘uliyatni zimmasiga oladi. U Tiresiy, Kreont, Yoqasta aytgan ogohlantirishlar oldida ham ortga qaytmaydi, demak u haqiqatni bilishni siyosiy manfaatdan ustun qo‘yadi. Natijada Edipning fojeaviyligi qismatda emas, qismat oldida o‘z insoniy qadrini qanday tutganida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtada Sofokl qahramoni ulkanlashadi: u yengiladi, ammo tubanlashmaydi.

Bu jihat antik tragediyaning yuksak axloqiy tabiatini ko‘rsatadi. Antik dunyoda inson kosmos bilan yuzma-yuz turadi. U cheklangan, lekin mas‘uliyatdan ozod emas. Shuning uchun Edip o‘zining dahshatli haqiqatini bilgach ham, uni inkor etmaydi, aybni boshqalarga yuklamaydi, balki o‘zini jazolaydi. Bu o‘zini jazolash

— o‘zini yo‘q qilish emas, aksincha axloqiy hukmni qabul qilishdir. Edip shu tariqa fojeaviy qahramonning mumtoz modeliga aylanadi: aybi to‘liq ixtiyoriy bo‘lmasa ham, mas‘uliyati o‘ziga tegishli.

Hamletga kelganda, masala yanada murakkablashadi. Hamletning fojeasini ko‘pincha ikkilanib yurish, sustkashlik yoki ortiqcha mulohazakorlik bilan izohlashadi. Bu izohning o‘zi yetarli emas. Hamletning ichki kechinmalari oddiy ikkilanish emas; bu axloqiy fikrning favqulodda kuchayib ketgan holatidir. U qasos olishi kerakligini biladi, lekin qasosning o‘zi adolatga teng emasligini ham his qiladi. U saroyning

chirkinligini ko‘radi, ammo o‘zi ham shu muhitning bir qismi ekanini inkor qila olmaydi. U otasining ruhidan xabar oladi, biroq ko‘r-ko‘rona ishonmaydi; demak, u bilishni istaydi, lekin haqiqatning tekshirilgan bo‘lishini talab qiladi. Bu yerda Shekspir qahramoni antik qahramondan farqli ravishda tashqi voqealardan ko‘ra o‘z tafakkurining og‘irligi ostida fojeaviylashadi.

Shekspir tragediyasining yangiligi ham shunda. Renessans davriga kelib inson markazga chiqadi, individual ong kuchayadi, tarixiy va siyosiy muhitning murakkabligi ortadi. Natijada tragediya qahramoni endi faqat taqdir bilan emas, o‘zi bilan ham kurashadi. Hamlet o‘z davrining ma’naviy sinishi timsolidir. U yomonlikni ko‘radi, unga qarshi chiqadi, ammo yomonlikni bartaraf etishning o‘zi ham yangi yomonliklarni tug‘dirishini tushunadi. Shuning uchun ham u bir vaqtning o‘zida qat’iy va zaif, dono va ojiz, faol va sust ko‘rinadi. Aslida bu qarama-qarshilik emas, fojeaviy ongning murakkab tuzilishidir.

Sofokl va Shekspir qahramonlari o‘rtasidagi umumiyliklar ham diqqatga sazovor. Har ikkisi ham hukmdorlik yoki hokimiyatga daxldor shaxslar. Har ikkisi davlat taqdiri bilan bevosita bog‘langan. Har ikkisi ham “bilish” orqali fojeaga kiradi. Har ikkisi ham o‘z fojeasini anglash darajasiga yetadi. Har ikkisi atrofida gilardan ko‘ra ko‘proq haqiqatga yaqinlashadi. Lekin ularning hal qiluvchi farqi shundaki, Edipda fojea bilish bilan tugallanadi, Hamletda esa bilish fojeaning boshlanishiga aylanadi. Edip obrazida fojeaviy qahramonning tashqi-dramatik modeli ustun. Voqea tez rivojlanadi, haqiqat qatlam-qatlam ochiladi, qahramon to‘qnashuv markazida turadi. Hamletda esa fojeaviy qahramonning ichki-psixologik modeli kuchli. Voqea bir necha marotaba to‘xtab, qahramonning tafakkur maydoniga kiradi. Monologlar bu yerda oddiy badiiy bezak emas, fojeaning asosiy mexanizmidir. Hamletning ruhiy nutqi syujetning o‘zi kabi muhim. Bu esa Shekspir tragediyasida ichki dramatism tashqi dramatism bilan tenglashganini ko‘rsatadi.

Fojeaviy qahramon masalasida ayb kategoriyasi ham alohida e‘tiborga loyiq. Edipning aybi ontologik va fojiali xarakterga ega: u aybni bilmasdan sodir etgan, ammo bilib olgach uni to‘liq o‘z zimmasiga oladi. Hamletning aybi esa ko‘proq kechikish, qat’iyatsizlik, nozik axloqiy sezgi va vaziyatning murakkabligidan tug‘iladi. U mutlaq aybdor emas, lekin aybsiz ham emas. U o‘zining kechikishlari tufayli begunohlar ham halokat girdobiga tortilishini ko‘radi. Demak, Hamlet fojeasi axloqiy ifloslashuv fojeasi hamdir: yomonlikka qarshi kurashgan odam yomonlik makonida yashab turib, uning soyasidan butunlay chiqib keta olmaydi.

Shu o'rinda o'zbek adabiy muhitida bu asarlarning qabul qilinishi ham e'tiborga loyiq. Cho'lponning "Hamlet"ni o'zbek tiliga tarjima qilgani va bu tarjima o'zbek tarjima san'atining muhim namunalaridan biri sifatida baholanishi Shekspir fojeasining milliy adabiy tafakkurga chuqur kirib borganini ko'rsatadi. Xuddi shuningdek, "Shoh Edip"ning Asqad Muxtor tarjimasida o'zbek kitobxoniga yetib kelgani antik tragediyaning milliy madaniy muhitdagi hayotini ta'minlagan. Bu tarjimalar oddiy til ko'chirish emas, balki fojeaviy qahramon haqidagi jahon badiiy tajribasining o'zbek tafakkuriga moslashuvi sifatida ham qadrlanishi lozim.

Muhokama natijasida shunday xulosa paydo bo'ladi: fojeaviy qahramonning buyukligi uning g'alabasida emas, balki mag'lubiyat ichidagi ma'naviy salmog'ida. Edip ko'zidan ayriladi, ammo haqiqatdan ayrilmaydi. Hamlet hayotdan ayriladi, ammo vijdoniy savolni tirik qoldiradi. Shu bois ular fojea tarixida ikki tengsiz modelni ifodalaydi: biri axloqiy jasorat modeli, ikkinchisi reflektiv ong modeli.

Xulosa Mazkur tadqiqot Sofoklning "Shoh Edip" va Shekspirning "Hamlet" asarlarida fojeaviy qahramon talqini o'xshash asosga ega bo'lsa-da, ularning estetik mohiyati tubdan farq qilishini ko'rsatdi. Har ikkala asarda ham qahramon voqealar markazida turadi, haqiqatni izlaydi, o'z davrining eng og'ir ma'naviy muammosi bilan to'qnashadi va oxir-oqibat halokatga yuz tutadi. Biroq bu umumiylik ularning fojeaviy tabiatini birxillashtirmaydi.

Kontent-tahlilga asoslangan jadval ham ushbu xulosalarni tasdiqladi. "Shoh Edip"da taqdirga oid ishoralar, haqiqatni izlash va tashqi fojeaviy mexanizm kuchliroq bo'lsa, "Hamlet"da ichki ikkilanish, jamiyat bilan konflikt va murakkab qaror nuqtalari ko'proq uchradi. Bu esa tragediya tarixida tashqi-kosmik fojeadan ichki- axloqiy fojeaga o'tish kuzatilganini ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, Sofoklda inson taqdir oldida yuksaladi, Shekspirda esa inson o'z ongi oldida sinovdan o'tadi.

Tadqiqot yana bir muhim xulosaga olib keldi: fojeaviy qahramonning markaziy belgisi uning halokati emas, balki halokatga eltgan yo'ldagi ma'naviy sifatidir. Edipning ma'naviy sifati — haqiqatdan qochmaslik. Hamletniki — vijdoniy tanlovni soddalashtirmaslik. Shu jihatdan ular jahon adabiyotida ikki buyuk maktab yaratgan. Edipdan keyingi ko'plab fojeaviy qahramonlar "taqdir va ayb" o'qida shakllangan bo'lsa, Hamletdan keyingilari "ong va amal" o'qida murakkablashgan. Maqolaning nazariy ahamiyati shundan iboratki, u fojeaviy qahramon tushunchasini statik emas, tarixiy-estetik hodisa sifatida ko'rsatadi. Amaliy ahamiyati esa oliy ta'lim muassasalarida jahon adabiyoti, adabiyot nazariyasi va qiyosiy adabiyotshunoslik fanlarida "Shoh Edip" va "Hamlet" asarlarini o'rganishda foydalanish mumkin bo'lgan tayyor tahliliy materialni taqdim etishidir.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, Sofokl va Shekspir qahramonlari fojeaning ikki turli sivilizatsion modelini ifodalaydi. Edip — insonning taqdir oldidagi fojiali ulugʻvorligi. Hamlet — inson ongining tarix va axloq oldidagi fojiali murakkabligi. Ularni qiyosan oʻrganish tragediya janrining taraqqiyotini, qahramon tushunchasining oʻzgarishini va inson haqidagi badiiy tafakkurning chuqurlashuvini yaqqol koʻrsatadi. Shu bois bu ikki asar nafaqat adabiy yodgorlik, balki inson mohiyatini anglashga xizmat qiladigan tirik estetik maktabdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Normatova, Sh. Jahon adabiyoti. Toshkent: Choʻlpon nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi, 2008.
2. Umurov, H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent, 2002.
3. Quronov, D. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent, 2004.
4. Shekspir, U. Hamlet. Oʻzbekchaga tarjima: Abdulhamid Choʻlpon. Toshkent, 1934. Choʻlpon tarjimasi haqida qarang.
5. Sofokl. Shoh Edip. Oʻzbekchaga tarjima: Asqad Muxtor. Toshkent, 1979. Tarjima va nashr anʼanalari haqida qarang.